

Political Factions in the Islamic Republic of Iran: From Theoretical Confusion to Practical Failure

Alireza Aghababagoli¹ , Seyed Mohammad Ali Hosseinizadeh²

1. PhD student in Political Sociology, Department of Political Science, Faculty of Law and Politics, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Political Science and International Relations, Faculty of Economics and Political Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Article Info	Abstract
Article type: Research article Article history: Received: March 28, 2025 Received in revised from: June 25, 2025 Accepted: July 14, 2025 Published online: April 20, 2026 Keywords: Political factions, Iranian political Islam, Governance theory, Ideological frameworks, Discourse, Islamic Republic of Iran. *Corresponding author: alirezaghababagoli@gmail.com	Following the Islamic Revolution of Iran, contradictory political factions emerged that neither align with any established ideology nor possess an exclusive theoretical framework of their own, as their formation revolved around group interests, competition over resources, and situational interpretations of Shia political Islam. This reality - coupled with incomplete imitation of Eastern-Western paradigms - has intensified paradigmatic ambiguity within Iran's political structure. If sustained, it risks marginalizing the Islamic Revolution's ideals or coercively steering society toward liberal-democratic models. Consequently, this study's central question examines the coherent theoretical and ideological foundations of each faction within Shia political Islam. Employing Discourse Theory (Laclau and Mouffe) as its framework, the research first identifies four principal factions - Revolutionary, Conservative, Reformist, and Moderate - through Iran's socio-political cleavages. It then argues that their operational failures stem from the absence of cohesive theoretical underpinnings in Iran's political factionalism. In the absence of rigorous discourse formation, this deficit not only exacerbates theoretical confusion but also fosters political coalitions contingent upon shifting domestic/international conditions and immediate interests - rather than fidelity to consistent principles. The result is that discursive ambiguity among factions obstructs the recognition of political boundaries and the possibility of achieving lasting hegemony; and in the absence of a coherent, indigenous governance theory, power rotation in the Islamic Republic of Iran does not lead to tangible change in policy, economy, or culture.

Cite this article: Aghababagoli, A. & Hosseinizadeh S. M. A. (2026). Political Factions in the Islamic Republic of Iran: From Theoretical Confusion to Practical Failure. *Matin Research Journal*, 28 (110), 1-22. <https://doi.org/10.22034/matin.2025.514268.2355>

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic.**

This is an open-access article distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The Islamic Republic of Iran's government, while representing the current of "jurisprudential political Islam" (Eslām-e Siyāsī-ye Faqāhafi), distinguishes itself in the political sociology of Shia Islam by lacking a specific class-based foundation- unlike other political ideologies. This is largely due to the transcendental nature of the "central idea" (īde-ye markazi) in Imam Khomeini's Islamic governance, which initially possessed the capacity to attract not only traditional groups and segments of the clergy but also to channel the grievances of lower-class strata –such as anger over inflation, socioeconomic issues, or the middle class's concerns about authoritarianism, the Pahlavi regime's dependency, and foreign domination – into a unified "doctrinal struggle" (mobāreza-ye maktebi), while rejecting class struggle.

Under these conditions, the establishment of the state preserved, to a significant extent, the political system's independence from social forces. Simultaneously, by excluding secular political movements, it created space for new actors affiliated with "jurisprudential political Islam" or aligned with its variants- such as liberal or left- leaning political Islam. Consequently, in a context where the state sought to monitor associations, organizations, and maintain a monopoly over mass media, a form of sovereign authority emerged, paving the way for post-revolutionary political factions.

Unlike the Pahlavi absolutist state (dowlat-e motlaqa-ye Pahlavi), which was autonomous, isolated, and suspended above society, the political arena transformed into a battleground where groups competed for influence. In the absence of genuine party politics and partisan governance, this competition has effectively led to the formation of informal cliques and transient, disorganized parties.

Lacking accountability and discipline, these groups epitomized opportunistic, unresponsive actors whose actions perpetuated political instability. Even when entering the power structure, their absence of clear ideological representation or implementation of rival governance theories left them largely incapable of enacting meaningful reforms or pursuing comprehensive development agendas. This dynamic contributed to declining legitimacy and electoral participation, raising critical questions for Iranian voters: Why are Iran's political parties and factions not clearly alignable or identifiable, in contrast to foreign counterparts rooted in classical ideologies (liberalism, socialism, left/right authoritarianism)? Or, more fundamentally: What coherent theoretical or ideological foundations can be attributed to these factions of political Islam? How might such foundations justify expectations for governance reforms through electoral processes under the Republic's framework?

In response, some might explain the state of political factions through what is termed "paradigmatic ambiguity" (ebhām-e pāradāymī). However, this explanation holds only if one assumes that political theorization efforts have even attempted to clarify the ideologies of these factions. Instead, the hypothesis arises that Iran's political factionalism is rooted in competition over power resources, economic interests, and instrumental interpretations of religion—rather than comprehensive ideologies or stable theoretical identities.

Background Review

In the political sociology of the Islamic Republic of Iran's state, studies on the process of major political factionalism can be categorized into five levels.

1. First Level: Research focusing on factional analysis from 1979 to 1997 (the first post-revolutionary decade), which divides factions simplistically into right and left. These works do not account for internal diversity within these broad categories.
2. Second Level: Scholarship addressing 1997–2013, framed under the two discourses of Principlism (Oṣūlgarāyī) and Reformism (Eslāḥtālābī). These studies overlook distinctions among subgroups within these overarching labels.
3. Third Level: Research from 2013–2023, which introduces a threefold classification following the emergence of Moderationism (E'tedālgarāyī) as a political force. These works mark a shift toward recognizing newer factional dynamics but remain limited in granularity.
4. Fourth Level: Studies that, diverging from the above frameworks, describe factional characteristics episodically, tied to specific presidential election cycles. These works neglect the continuity of factional identity across time.
5. Fifth Level: Scattered works that vaguely reference a revolutionary or doctrinal faction (jenāḥ-e enqelābī ya maktabī) within socio-political forces. While acknowledging such factions, they either assign them a generic identity or fail to move beyond superficial critique.

To date, no research has systematically mapped the four main political factions side by side or extracted their identity components based on active social cleavages. This study innovates by constructing a political polarization model for these factions within the political sociology of Iran's state, marking the first attempt to synthesize their ideological and operational distinctions.

Methodology

In this study, to map the principal political factionalism within the political sociology of the Islamic Republic of Iran's state, the five aforementioned levels of prior research are critically examined. A descriptive-analytical method is employed to structure the discussion, focusing on the absence of coherent theoretical foundations in the formation of revolutionary, conservative, reformist, and moderate factions. This lacuna is identified as a driver for redefining political alliances not through adherence to fixed principles but as reactions to shifting domestic and international conditions.

The analysis underscores how the lack of robust ideological frameworks has transformed factional dynamics into fluid, context-dependent coalitions. By interrogating existing scholarship and synthesizing empirical patterns, the study advances a critical perspective on the theoretical vacuums that perpetuate instability in Iran's political architecture.

Conclusion

The formation of political parties and factions in the Islamic Republic of Iran's government

– shaped by competition over power resources, economic interests, and instrumental interpretations of religion – has prevented their theoretical identities from fully aligning with classical European ideologies or coalescing into a unified indigenous theory. Consequently, neither can Iran’s political currents be studied comparatively through translated Western models, nor do shifts stemming from the republicanism (jomhūrīyat) of the state – due to the absence of systematic planning or a clear governance theory among factional representatives – lead to tangible changes in the country’s diverse domains. These issues are often rationalized by attributing blame entirely to the disciplinary impositions of the state’s Islamist (eślāmiyat) structures, thereby justifying the practical shortcomings of those in power.

Simultaneously, ambiguity in Iran’s principal political factionalism obstructs understanding of certain electoral behaviors. By distinguishing the doctrinal faction (jenāḥ-e maktab-gerā) from conservatives and the moderate faction (jenāḥ-e e’tedāl-gerā) from reformists, this study enables the relative positioning of representatives from these factions through their stances on active social cleavages. A critical manifestation of this new categorization’s necessity in political sociology is the long-standing inability of the Principlist (oṣūlgarāyī) and Reformist (eślāḥtālābī) fronts to achieve internal unity, resolve intra-factional disputes, or persuade internal subgroups. These issues have repeatedly reinforced and intensified hidden factional boundaries, not only following political defeats but even after assuming power, due to profound disagreements among subgroups within each camp.

جناح‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران: از آشتی‌نگی نظری تا ناکامی عملی

علیرضا آقاباباگلی*^۱ | سیدمحمدعلی حسینی زاده^۲

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
۲. استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
پس از انقلاب اسلامی ایران، جناح‌های سیاسی متناقضی شکل گرفتند که بر هیچ ایدئولوژی شناخته‌شده‌ای منطبق نیستند؛ زیرا تکوین آن‌ها حول منافع گروهی، رقابت بر سر منابع و تفسیرهای موقعیت‌مند از اسلام سیاسی شیعی صورت گرفته است و از نظریه‌پردازی انحصاری برخوردار نیستند. این وضعیت، همراه با تقلید ناقص از الگوهای غربی شرقی، به ابهام پارادایمی در ساخت سیاسی ایران انجامیده و در صورت تداوم، امکان به حاشیه‌راندن آرمان‌های انقلاب اسلامی یا سوق جامعه به سمت پذیرش اجباری الگوهای لیبرال دموکراتیک را تقویت می‌کند. بر این اساس، پرسش اصلی مقاله آن است که هر یک از جناح‌های اسلام سیاسی در ایران از چه پایه‌های تئوریک و ایدئولوژیک منسجمی برخوردارند؟ پژوهش حاضر با بهره‌گیری از چهارچوب نظری گفتمان (لاکاتو و موف) و با تکیه بر تحلیل شکاف‌های سیاسی اجتماعی، چهار جناح اصلی انقلابی (مکتب‌گرا)، محافظه‌کار (اصول‌گرا)، اصلاح‌طلب (تجدیدنظرگرا) و میانه‌رو (اعتدال‌گرا) را شناسایی و بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که ریشه ناکامی عملی این جناح‌ها در فقدان پایه‌های نظری منسجم و گفتمان‌سازی معطوف به واقعیت است. نبود گفتمان‌سازی صحیح نه تنها آشتی‌نگی‌های تئوریک را تشدید کرده، بلکه موجب شده ائتلاف‌های سیاسی نه بر اساس وفاداری به اصولی ثابت، بلکه در واکنش به شرایط متغیر داخلی و بین‌المللی و منافع لحظه‌ای شکل گیرند. نتیجه آنکه ابهام گفتمانی جناح‌ها، بازشناسی مرزهای سیاسی و امکان تحقق هژمونی پایدار را مسدود ساخته و در غیاب نظریه حکمرانی بومی و منسجم، چرخش قدرت در جمهوری اسلامی ایران به تغییر ملموسی در حوزه‌های سیاست، اقتصاد و فرهنگ نمی‌انجامد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۴/۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۴/۲۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱/۳۱ کلیدواژه‌ها: جناح‌های سیاسی، اسلام سیاسی ایرانی، نظریه حکمرانی، ایدئولوژی، گفتمان، جمهوری اسلامی ایران. * نویسنده مسئول: alirezaghababagoli@gmail.com

استناد: آقاباباگلی، علیرضا و حسینی زاده، سیدمحمدعلی (۱۴۰۵). جناح‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران: از آشتی‌نگی نظری تا ناکامی عملی. پژوهشنامه متین، ۲۸(۱۱۰)، ۱-۳۱.

<https://doi.org/10.22034/matin.2025.514268.2355>

© نویسندگان

ناشر: پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی

مقدمه

گفتمان «اسلام سیاسی فقاهتی» برخلاف دیگر نمونه‌های رایج عصر خود، نه تنها نمایانگر خاستگاه طبقاتی مشخصی نیست بلکه ویژگی استعلایی «ایده مرکزی» حکومت اسلامی امام خمینی، این ظرفیت را فراهم کرد که علاوه بر گروه‌های سنتی و بخشی از روحانیت، اقشار پایین نگران از تورم و مشکلات اجتماعی - اقتصادی یا طبقه متوسط دغدغه‌مند خودکامگی پهلوی و سلطه خارجی را نیز با انکار مبارزه طبقاتی به زبان مشترک مبارزه مکتبی برگردانده، (بحرانی، ۱۳۸۹، ص. ۲۷۳) با وحدت طیف‌های متنوع حول اسلام سیاسی به پیروزی انقلاب یاری رساند. با این حال، تأسیس و تثبیت هر نظام سیاسی، به نظریه‌پردازی‌های عمیق و دقیقی نیاز دارد که با عبور از فضای استعلایی و استعاری و تمرکز بر حوزه عینی، به شکل‌گیری گفتمان‌های معطوف به عمل یاری رسانده، سازوکار منازعات سیاسی را برای نمایندگی گروه‌ها و منافع متکثر موجود مشخص سازد؛ اما کارنامه طراحان و حامیان اسلام سیاسی در ایران نشان می‌دهد که پیش یا پس از انقلاب چنین ضرورتی را در نظر نگرفته‌اند. آن‌چنان‌که جز طرح نظریه ولایت فقیه در خلال دروس خارج امام خمینی، تلاشی برای تئوری پردازی‌های علمی درباره طراحی دولت و مدیریت جامعه صورت نگرفت یا در آستانه انقلاب، هنوز حتی معنا و مفهوم دولت و حکومت اسلامی روشن نبود (مطهری، ۱۳۹۶، ص. ۱۰).

درواقع، ادبیات مولد اسلام سیاسی در سال‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ که عمدتاً در ترجمه آثار متفکران اسلام‌گرای مصری، هندی و اندیشمندان ایرانی چون شریعتی، بازرگان و مطهری نمود می‌یافت (رحیمیان و کشاورز شکری، ۱۴۰۳، ص. ۸۶)؛ بسیار کلی، آرمان‌گرایانه و فاقد نظریه‌پردازی‌های دقیق و عملی بود. همچنین، روند حوادثی که به پیروزی انقلاب منجر شد بسیار سریع و دور از انتظار بود آن‌چنان‌که اسلام سیاسی بیشتر بر نفی نظریه‌های رقیب متوقف مانده، با تقویت جنبه‌های استعاری و استعلایی گفتمان خود می‌کوشید تا ظرفیتی عام‌شمول برای جذب مخالفان فراهم سازد (حسینی‌زاده و شفیعی‌اردستانی، ۱۳۹۶، ص. ۲۲). موکول شدن نظریه‌پردازی به پس از انقلاب نیز، در اثر ترورهای گسترده و تنگناهای سیاسی، فرصت تأمل و گفتمان‌سازی را از ایشان گرفت و سیاست‌گذاری را عملاً به صورت تابعی از سلايق شخصی، انتخاب‌های مقطعی و وام گرفتن از گفتمان‌های دیگر استوار ساخت.

در نتیجه، چه اتخاذ سیاست‌هایی مانند مصادره املاک بزرگ، مجازات مسئولان رژیم سابق، ترویج اقتصاد دولتی، اشغال سفارت آمریکا و تأکید بر صدور انقلاب در سال‌های نخست و چه چرخش از برخی از آن‌ها همگی حاصل نوعی عمل‌گرایی و گزینش‌های لحظه‌ای بودند که به تکوین و تداوم نوعی گفتمان مبتنی بر آزمون و خطا منتهی شد که نااندیشگی در سیاست را تشدید می‌کرد.

با طرد جریان‌های سکولار نیز، استقرار و تثبیت هژمونی اسلام سیاسی فقهاتی، شکاف‌ها و غیریت‌سازی‌ها را به درون این گفتمان کشاند تا خرده گفتمان‌های جدیدی از دل آن سر برآورد که هرچند در اصول هماهنگ می‌نمودند، اما در واقع مختلف و گاه متعارض بودند؛ اما در واقع مختلف و گاه متعارض بودند؛ بنابراین، در بستری که اسلام سیاسی هژمونیک و منسجم به نظر می‌رسید؛ در عین برقراری شکلی از اقتدار حاکمیتی، جناح‌های سیاسی پساانقلابی ظهور یافتند (سلطانی، ۱۴۰۰، صص. ۱۴۵-۱۴۴، ۱۴۷). به همین نسبت، در تمایز با دولت مطلقه پهلوی که خودمختار، منزوی و معلق بر فراز جامعه بود؛ جناح‌های جدید در صحنه سیاست به نازعه پرداختند (آبراهامیان، ۱۳۹۸، ص. ۳۰۰). رقابتی که در غیاب نظریه‌پردازی‌ها، گفتمان‌سازی‌های عمیق و فقدان تجربه حکمرانی حزبی، به شکل‌گیری باندها و احزاب موسمی غیر متشکلی انجامید که در سایه فقدان مسئولیت‌پذیری و انضباط، در واقع مصداق فرصت‌طلبان غیر پاسخگویی شدند که کنشگری‌شان به مشکلات و بی‌ثباتی‌های جامعه سیاسی استمرار می‌بخشید (فیرحی، ۱۳۹۷، صص. ۱۹۹-۱۹۸) و با ورود به جریان قدرت، در غیاب نمایندگی گفتمانی مشخص یا پیاده‌سازی نظریه حکمرانی^۱ رقیب، کمتر قادر به ایجاد تغییرات واقعی یا دنبال کردن برنامه‌های توسعه محور جامعی در حوزه‌های مختلف کشور می‌شدند. موردی که خود، به کاهش مشروعیت و مشارکت در انتخابات دوره‌ای می‌انجامید (سلطانی، ۱۴۰۰، صص. ۱۴۴-۱۴۳).

این وضعیت، مسئله جدیدی را فرا روی رأی‌دهندگان ایرانی قرار می‌دهد که چرا احزاب و جناح‌های سیاسی ایرانی، به قرینه نمونه‌های خارجی که در بستر ایدئولوژی‌های کلاسیک جای گرفته، به روشنی قابل تطبیق و شناسایی نیستند؟ یا این پرسش که اساساً برای هر یک از

این جناح‌های اسلام سیاسی چه پایه‌های تئوریک و ایدئولوژیک منسجمی می‌توان تعریف نمود تا در درجه بعدی توقع تغییر الگوی حکمرانی منتخبین را با جایگزینی‌های ناشی از فرایندهای عمومی جمهوریت داشت؟ ممکن است در پاسخ، برخی به طور کلی وضعیت حاکم بر جناح‌های سیاسی را با آنچه «ابهام پارادایمی»^۱ خوانده می‌شود توجیه کنند؛ اما این مورد تنها در صورتی ممکن است که اصلاً بتوان از کوشش‌هایی عطف به نظریه‌پردازی سیاسی، برای معرفی گفتمانی هر یک از آن جناح‌های سیاسی سخن گفت. به همین نسبت، فرضیه شکل‌گیری جناح‌بندی‌های سیاسی در ایران بر پایه رقابت بر سر منابع قدرت، منافع اقتصادی و تفسیرهای ابزاری از دین به جای گفتمان‌های فراگیر معطوف به واقعیت و هویت ثابت تئوریک به ذهن متبادر می‌شود. در این مقاله بعد از اشاره به چهارچوب نظری و پیشینه تحقیق ابتدا هر یک از چهار جناح سیاسی اصلی در جامعه‌شناسی دولت جمهوری اسلامی ایران معرفی شده و سپس به موضوع فوق‌الذکر پرداخته می‌شود.

۱. پیشینه تحقیق

آثار موجود در زمینه تحلیل جناح‌ها و احزاب در جمهوری اسلامی، بیشتر به معرفی یا بیان تأثیرات و کارکردهای آن‌ها محدود شده و کمتر به تحلیل مبانی فکری و آسیب‌شناسی پرداخته‌اند. برای نمونه، در کتاب‌های شناسنامه احزاب سیاسی ایران (ناظری، ۱۳۸۲)، اطلاعاتی درباره احزاب و جناح‌های سیاسی ایران (شادلو، ۱۳۸۰)، جریان‌شناسی سیاسی در ایران (دارابی، ۱۳۹۱)، کالبدشکافی احزاب و جناح‌های سیاسی ایران (ظریفی‌نیا، ۱۳۷۸) و جریان‌شناسی سیاسی معاصر ایران (مظفری، ۱۳۹۶)، جریان‌ها و احزاب سیاسی ایران معرفی شده و گاه به مبانی فکری آنان نیز اشاره شده است. همچنین پژوهشگرانی چون اکبری (۱۳۸۸)، ابوالحسن شیرازی و صحرایی (۱۳۹۷)، نقیب‌زاده و سلیمانی (۱۳۸۸)، جزینی‌زاده و دیگران (۱۳۹۷) و دارا و صادقی (۱۴۰۰) در مقالات خود به کارکردها و تأثیرات احزاب پرداخته‌اند.

برخی منابع نیز علاوه بر مبانی فکری، بر تمایزات احزاب و جریان‌های سیاسی تمرکز

کرده‌اند. برای مثال، حجت مرتجی (۱۳۹۵، ۱۳۷۹)، محمد مهدی روشن‌فکر (۱۳۸۷) و سعید برزین (۱۳۷۸) در این چهارچوب قرار می‌گیرند. پژوهش حاضر در مقایسه با آثار یادشده، نه تنها جناح‌شناسی سیاسی تازه‌ای را صورت داده، بلکه با تأکید بر ریشه‌یابی آشفتگی‌های نظری و پیوند آن با ناکارآمدی‌های عملی جناح‌های سیاسی، ضمن حفظ نقاط مثبت آن آثار، نسبت به موارد مذکور نوآوری دارد.

۲. چهارچوب نظری

در نظریهٔ پسا مارکسیستی لاکلاو و موف، مفهوم گفتمان برای توضیح نظام‌های فکری پیشنهاد می‌گردد تا از دلالت‌های منفی تکیه‌بر مفهوم ایدئولوژی در سنت مارکسیستی پرهیز شود. از منظر آنان، ایدئولوژی وابسته به طبقات، منافع و با پیش‌فرض اولویت اقتصاد تعریف و به تفسیری تغییرناپذیر از جهان اجتماعی اشاره دارد؛ بنابراین برای تحلیل‌هایی که بر زبان و سیاست تأکید داشته و تفسیری پویا از جامعه ارائه می‌دهند مناسب نیست (Laclau, 1990, P. 89). مفهوم گفتمان تدریجاً در علوم اجتماعی مطرح شده و کاربردها و معانی خود را یافته است که از جمله آن، معنای جدیدی بود که لاکلاو و موف از آن ارائه نمودند (Laclau, 1990, p. 100) و اشاره به ساختارهای معنایی داشت که جهان اجتماعی را معنا می‌بخشند، تفسیر می‌کنند و زمینه‌کنشگری را فراهم می‌سازند. در نتیجه، اشیاء، مفاهیم، نمادها، سوژه‌ها و کنش‌ها همگی ماهیتی زبانی دارند که در چارچوب گفتمان‌ها معنا یافته و ماهیت غیردیرپای جامعه را همواره از طریق منازعات گفتمانی بازسازی می‌کنند.

گفتمان‌ها هر یک با نظریه‌پردازی در بحران و پیرامون مسئله‌ای اجتماعی آغاز می‌شوند، سپس با برتری یافتن بر دیگر نظریه‌ها، ذهنیت اجتماعی را تسخیر نموده و به گفتمان مقبول تبدیل می‌گردند. با این حال، بازسازی جامعه به وسیلهٔ گفتمان هژمونیک موقتی بوده و تنها تا هژمونیک شدن گفتمانی دیگر ادامه می‌یابد.

از آنجا که منازعات گفتمانی ماهیتی سیاسی دارند، این نظریه به سیاست اولویت داده و فرایندها، مفصل‌بندی‌ها و پروژه‌های سیاسی را در بازسازی جامعه و هویت بخشی به سوژه‌ها، واجد نقش اصلی می‌داند (Laclau and Mouffe, 2014, p. 153). پس احزاب و

جناح‌های سیاسی نه تنها به بازنمایی صرف هویت‌ها و منافع موجود نمی‌پردازند، بلکه از طریق منازعات سیاسی گفتمانی جناح‌ها و پروژه‌های سیاسی‌شان، در آفرینش آن‌ها نقش داشته و به تاریخ جامعه شکل می‌دهند. گفتمانی بودن سیاست و سیاسی بودن گفتمان، به وابستگی متقابل اندیشه و سیاست در کنار ضرورت تأملات جدی در پروژه‌های سیاسی اشاره دارد. اگر قرار است جامعه با منازعات سیاسی گفتمانی بازسازی شود، نیاز به اندیشه‌ها و اندیشمندانی وجود دارد که جهان سیال اجتماعی را فهم و تفسیر نموده و پاسخگوی بحران‌ها و مسائل پیچیده آن باشند. در واقع، در جهان سیال کنونی، برای تداوم و موفقیت، جناح‌های سیاسی نیازمند گفتمان‌ها و نظریه‌پردازی‌های عمیق معطوف به واقعیت هستند؛ نظریه‌هایی که در مشکلات جامعه تأمل کرده و برای آن‌ها راه‌حل‌های اندیشیده‌ای ارائه دهند. با این حال، تبادر به گفتمان‌سازی و نظریه‌پردازی از سوی اندیشمندان، تابعی از آن است که پیش از هر چیز، این نیروها و جناح‌های سیاسی، تصویر واضحی از غیریت خود با دیگر جناح‌ها درک نمایند.

۳. جناح‌های سیاسی اصلی در جمهوری اسلامی ایران

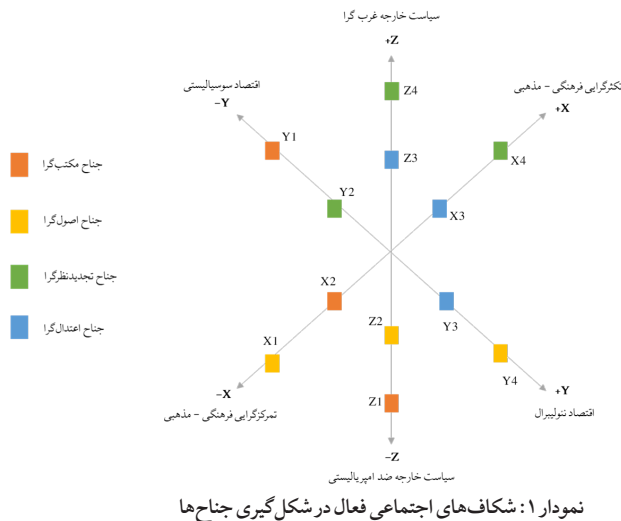
در پی انقلاب ۱۳۵۷ گفتمان اسلام سیاسی با تکیه بر جنبه استعاری و عام‌گرایانه خود، پیش از اینکه فرصت نظریه‌پردازی‌های معطوف به واقعیت را داشته باشد به گفتمان هژمونیک در ایران تبدیل شد و با طرد گفتمان‌های سکولار مارکسیستی و ملی‌گرا و اسلام‌گرایان چپ و مشروطه‌خواه، منازعه را به غیریت‌های درونی خود کشانید. با آشکار شدن اختلافات بالقوه میان طیف‌های متنوع جریان اسلام سیاسی، منازعه بی‌پایانی شکل گرفت که تاکنون استمرار داشته است. با این حال، شکل و مبنای بروز این اختلافات هیچ‌گاه کاملاً مشخص و ثابت نبوده، در رقابت‌های انتخاباتی با ظهور ائتلاف‌ها و انشعاب‌های دوره‌ای میان گروه‌بندی‌های گذرا و شکننده‌ای که اصطلاحاً «جناح سیاسی» خوانده می‌شوند، خود را نشان می‌دهد. جناح‌هایی که در فقدان نظریه‌پردازی‌های کلان عمده‌تاً حول ایده‌ای مقطعی یا چهره‌ای سرشناس شکل گرفته، از حداقل سازمان‌یافتگی درونی برخوردار بوده و فاقد استراتژی‌های بلندمدت تلقی می‌شوند؛ به نحوی که جناح‌های مشهور به اصول‌گرا و اصلاح‌طلب علی‌رغم آنکه عملاً با استمرار هویت‌های سیاسی خود توانسته‌اند کمابیش در فضای جامعه ایران

باقی بمانند، اما هیچ‌گاه انسجام، کارآمدی و دوام احزاب مدرن را نیافته‌اند. بررسی این جناح‌ها، هنگامی چالش‌زا می‌شود که گروه‌بندی‌های درون‌حزبی نیز به شکلی هم‌زمان با گروه‌بندی‌های برون‌حزبی «جناح» خوانده می‌شوند (دهشیری و جلالی، ۱۳۷۸، ص. ۲۳۳).

ناتوانی در ایجاد احزاب کارآمد و باثبات، نه تنها استفاده از واژه جناح را افزایش داده بلکه در درون جناح‌ها نیز تحولات و تنوعات بسیاری را در نظر می‌آورد. چنان‌که در تمایز با گفتمان‌ها و جناح‌های سیاسی که همواره ماهیت خود را با تعریف «غیر» صورت‌بندی می‌نمایند؛ عامل زمینه‌ساز این ناپایداری‌ها در جناح‌های سیاسی ایرانی را باید در غیریت‌سازی و اکنشی و غیبت پش‌توانه فکری جستجو نمود. آن‌چنان‌که در عین تلاش برای گفتمان‌سازی، فقدان اندیشه‌ای که تمایزات گفتمان‌ها را با یکدیگر مشخص نموده و مفاهیم را مفصل‌بندی نمایند؛ زمینه را برای ظهور جناح‌های سیال فراهم می‌کند. به نحوی که پیوسته می‌توان احتمال داد که در عرض یک‌شب، فلان جریان، جبهه یا حزب اعلام موجودیت کرده، از سیاست محوشده یا در دیگری ادغام شود. ضرورتی که شناسایی جناح‌های اصلی از زیرگروه‌های آن‌ها را دشوار می‌سازد (جزینی‌زاده، شیخ‌زاده جوشانی و کمالی، ۱۳۹۷، صص. ۲۴۰-۲۴۵). فقدان پش‌توانه تئوریک جناح‌ها در مقایسه با احزاب بهتر درک می‌شود؛ مثلاً احزاب بدو دارای اساسنامه هستند، اما تدوین آن در تشکیل جناح‌ها ضروری نیست یا درحالی‌که احزاب برای تحقق برنامه عملیاتی مدونی به کادرسازی می‌پردازند؛ جناح‌ها به علت نبود اهداف از پیش تعیین‌شده، موضع‌گیری‌های فصلی دارند. هم‌زمان، صرفاً جناح‌های سیاسی مشروع هستند که نه با مناقشه حول مواضع «حاکمیت» کشور بلکه پیرو تفاوت‌های رویکردی درباره کیفیت‌های ممکن «حکمرانی» در بستر استقرار حاکمیتی واحد و ثابت، غیریت‌های خود را ابراز می‌نمایند (نقیب‌زاده و سلیمانی، ۱۳۸۸، صص. ۳۵۷-۳۵۸).

از آنجایی که تنوع نیروهای اصول‌گرایان و اصلاح‌طلبان، امکان توضیح پیچیدگی‌های جامعه‌شناختی ایران را مورد تردید قرار داده، با مراجعه به گفته‌ها و نوشته‌های منسوب به این جناح‌ها نیز نمی‌توان دلالت‌های مرکزی، ثابت و شناور گفتمان هر یک را به شکلی دائمی تعیین نمود؛ شناسایی معیارهای دیگری برای تصحیح جناح‌بندی^۱ سیاسی اصلی در ایران و

تعیین دامنه گفتمانی هر یک از آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد (اخوان مفرد، ۱۳۶۲، صص. ۲۶-۲۵). به همین نسبت، با توجه به تبعیت تنوع جامعه‌شناسی سیاسی از نوع و شمار شکاف‌های اجتماعی و نحوه ترکیب آن‌ها، با تعیین شکاف‌های اجتماعی امکان توضیح علایق گوناگون نیروهای سیاسی فراهم شده، از آن‌ها رزمزدایی کرده و کیفیتی غیرتصادفی به ایشان خواهد بخشید (بشیریه، ۱۳۹۷، ص. ۹۹). شکاف‌های اجتماعی که نه تنها تأثیر مهمی در شکل‌گیری احزاب و جریان‌های فکری سیاسی بر جای گذاشته، بلکه نظام‌های حزبی به مثابه بازتولید همان منازعات (بدیع، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۲). خود نیز با تولید گفتمان‌ها، نظریه‌ها و استراتژی‌ها به ساماندهی شکاف‌ها می‌پردازند. در جمهوری اسلامی ایران، شکاف‌های فعال مؤثر در شکل‌گیری جناح‌ها را می‌توان به سه مورد «اقتصاد سوسیالیستی یا تنولیرال»، «سیاست خارجه ضدامپریالیستی یا غرب‌گرا» و «تمرکزگرایی یا تکثرگرایی فرهنگی - مذهبی» محدود نمود (دهشیری و جلالی، ۱۳۷۸، صص. ۲۳۷-۲۳۵). شکاف‌هایی که نحوه ترکیب دوقطبی‌های آن‌ها یکدیگر را تقویت می‌کند و به صورت متراکم^۱ ظاهر می‌شوند چنانکه باید از وجود «جامعه سه شکافی متراکم» در ایران سخن گفت (بشیریه، ۱۳۹۷، صص. ۱۰۴-۱۰۳، ۱۰۶) که به تکرر چهارگانه گروه‌بندی‌های سیاسی منتهی می‌شود.

1. Reinforcing Cleavages

با وجود پذیرش وجود این شکاف‌ها، ناتوانی جناح‌ها از نظریه‌پردازی و گفتمان‌سازی متناسب با آن‌ها، به ناکامی در تفسیر و ساماندهی شکاف‌ها انجامیده، امکان تشخیص گفتمان جناح‌ها از یکدیگر را منتفی می‌سازد. به گونه‌ای که اغلب، مطالعه جناح‌های سیاسی در ایران شبه حزبی، به جای متمرکز شدن بر «نیروهای اجتماعی» و گفتمان‌های برآمده از آن‌ها، به «دولت‌پژوهی» تقلیل یافته یا تفکیک نیروهای سیاسی از یکدیگر با نادیده گرفتن تمایزات مبنایی، تابعی از زمان پیدایش آن‌ها و نه هویت نظری یا برنامه عملی‌شان درآمده است که با ورود به مسائل حوزه‌های مختلف، به نام‌گذاری مجموعه‌ای از جریان‌های متنوع بی‌انتهای می‌رسد. مواردی که تا حد زیادی همپوشانی داشته، ضمن بازنمایی برخی تفاوت‌ها میان گروه‌های خرد سیاسی، با خلط شدن گروه‌های کلان، امکان تعیین هرگونه سقف یا معیار مناسب برای محدود کردن جناح‌بندی‌های سیاسی اصلی در ایران را منتفی می‌سازد. در نتیجه برای جبران این نقایص، جناح‌شناسی دولت^۱ جمهوری اسلامی ایران به چهار جناح انقلابی، محافظه‌کار، اصلاح‌طلب و میانه‌رو منحصر و امکان بازشناسی گفتمان برآمده از جناح‌ها فراهم می‌شود. هم‌زمان، به قرینه این نام‌گذاری‌ها در جامعه‌شناسی سیاسی اپوزیسیون، از عناوین راست افراطی، راست اعتدالی، چپ اصلاح‌طلب و چپ انقلابی استفاده می‌شود (دوورژه، ۱۳۷۶، صص. ۳۵-۳۴) که باید از دخالت یافتن اشتراک لفظی آن‌ها در شناسایی جناح‌بندی‌های مشروع سیاسی مانع شد.

۳-۱. جناح انقلابی (مکتب‌گرا)

حوادث سال‌های نخست انقلاب، از اشغال سفارت آمریکا و همه‌پرسی قانون اساسی تا عزل بنی‌صدر یا طرد گروه‌های و مشروطه‌خواه، مجموعاً به تکوین و تثبیت گفتمان «اسلام سیاسی فقهاتی» منجر شده، در سایه جنگ و منازعات سیاسی به شکل‌گیری و هژمونی جناح انقلابی این گفتمان و در حاشیه قرار گرفتن جناح مقابل آن انجامید. جناح مکتبی متأثر از فضای انقلابی و چپ‌گرایی، به نوعی اقتصاد سوسیالیستی، دولت‌گرایی، ضدیت با امپریالیسم و آمریکاستیزی گرایش داشت. از این قرار، در نظام سیاسی پیش از تجدیدنظر

در قانون اساسی، میرحسین موسوی که برآمده از جریان اسلام سیاسی چپ بود (موگویی، ۱۳۹۶، ج ۱، صص ۵۰-۵۱)؛ به عنوان نخست وزیر کابینه های سوم و چهارم با در اختیار داشتن ریاست هیئت وزیران و امکان تعیین الگوهای حکمرانی کشور، (قانون اساسی، ۱۳۷۵، ص. ۱۸) در سایه حمایت های امام خمینی پیرامون توسعه فراگیر حوزه های دخالت دولت و تعیین مقررات لازم جهت تأمین مصالح عمومی که به وسیله بسط ید ولی فقیه در «نظریه ولایت مطلقه» (امام خمینی، ۱۳۷۲، ج ۲۰، صص. ۴۳۵-۴۳۴) و با تأثیرپذیری از اقتصاد سوسیالیستی صورت گرفته بود، امکان یافت تا ضوابطی «جامعه گرایانه» وضع نموده و بخش خصوصی را ملزم به اجرای آن ها نماید (اخوان مفرد، ۱۳۷۰، صص. ۴۹-۵۱).

اصول سیاست خارجی نیز به وسیله فضای چپ گرایی و رادیکالیسم برآمده از حوادث سال های ۱۳۵۸-۱۳۶۰ تعیین شده، ماهیت ضد امپریالیستی یافت. با انتصاب موسوی به نخست وزیری، کابینه او ملهم از انگاره های چپ و برداشتی مکتبی - اخلاقی از وظایف دولت، سیاست خارجی را بر محورهای ایدئولوژی گرایی، آرمان خواهی، امپریالیسم ستیزی، برقراری نظام عادلانه بین المللی، تأکید بر مسئولیت های فرامرزی در قبال امت اسلامی و صدور انقلاب در جهان اسلام هدایت می کرد. با این حال، این سیاست ها که با بی اعتنایی به چهارچوب نظام روابط بین الملل پیش می رفت با چالش های جدی مواجه شد و محافظه کاران را به اتخاذ رویکردی نسبتاً متمایز واداشت (ازغندی، ۱۳۹۱، صص. ۷۳، ۸۱-۷۹). در سطح فرهنگ نیز احساس خطر درباره گسترش نفوذ فرهنگ غرب، به غیریت سازی با آمریکا و اعمال قوانین کنترلی منجر شد. در این دوره، گاه مخالفان دولت علیه سیاست های موسوی در مطبوعات انتقاد می کردند؛ اما هرگاه اعتراضات اوج می گرفت امام مداخله کرده، با بهره گیری از فرهنگداری خود، از شدت و حجم آن ها می کاست؛ به علاوه، جنگ ایران و عراق - با وجود هزینه ها و تلفات گسترده اش - در توجیه جلوگیری از تداوم مخالفت ها به مثابه عامل تضعیف کننده دولت عمل کرده و مانع از پیدایش منازعه های جدی میان مکتب گرایان و مخالفانشان شد. در مجموع، این عوامل با تقویت جناح انقلابی، ضرورت تشدید «تمرکزگرایی فرهنگی - مذهبی» از سوی این جناح را از میان بردند.

با این همه، آتش‌بس در کنار بازسازی‌های پس از جنگ، به افول جناح انقلابی انجامید و رویکردهای مردم‌گرایانه، عدالت‌طلبانه و ستیزه‌جوی آن را تا حد زیادی از رونق انداخت. با این حال، برخی سیاست‌ها و شعارهای انقلابی دهه اول، همچنان تا ریاست جمهوری احمدی‌نژاد و طرح مجدد آن‌ها در شکل و شمایلی جدید و با کنشگرانی متفاوت تداوم داشت (ازغندی، ۱۳۹۱، ص. ۸۱). در اواسط دهه هفتاد چپ‌های انقلابی و کنشگران رادیکال دهه اول، عموماً در شمایل اصلاح‌طلبان ظاهر شده، با پیروزی خاتمی در انتخابات ۱۳۷۶ گفتمانی متمایز را نمایندگی کردند. دهه‌های هفتاد و هشتاد، منازعات سیاسی میان دو جناح اصول‌گرای برآمده از راست سنتی و اصلاح‌طلب برآمده از چپ انقلابی ادامه یافت. جناح اصول‌گرا نیز در ادامه از تحول مصون نمانده، در اوایل دهه هشتاد و با شکست از اصلاح‌طلبان تغییراتی در گفتمان و کنشگران آن روی داد؛ چنان‌که نومحافظه‌کاری یا محافظه‌کاری رادیکال از دل «اصول‌گرایی سنتی» سر برآورد و بعدها خود نیز از جریان اصلی منشعب شد (آریا، ۱۳۸۵، ص. ۱۲). اصول‌گرایی جدید که در دوره احمدی‌نژاد حاکم گردید؛ بازتولید ناموفق آرمان‌گرایی، رادیکالیسم و مردم‌گرایی جناح مکتبی در دهه اول انقلاب بود که با تأکید بر خدمت، مبارزه با فساد و رفع مشکلات اقتصادی بر رقیبان سنتی خود چیرگی یافت.

تغییر آرایش «نومحافظه‌کاران» حاصل منازعات سیاسی بود و نه ناشی از تأملات عمیق اقتصادی و سیاسی. در نتیجه، بدون آنکه بازنگری‌های نظری یا گفتمان‌سازی‌های جدیدی صورت گیرد، این شکل از «محافظه‌کاری بازسازی‌شده» صرفاً با تکیه بر تجربه سیاسی و عملگرایی جمعی از مدیران میانی بوروکراسی دولتی ظهور یافت. به همین قرینه، هیچ‌یک از بازسازی‌های جناحی به موفقیت‌های بلندمدت منتهی نشد و همگی با کوله‌باری از مشکلات، قدرت را به حکومت‌های بعدی واگذار کردند. این وضعیت، سیمای رویکرد اقتصادی کابینه‌های نهم و دهم را با اتخاذ روش عوام‌گرایی و اقداماتی نظیر افزایش هزینه‌های دولت، کمک به بخش‌هایی از جامعه از طریق اجرای ایده‌های تعدیلی مانند هدفمندی یارانه‌ها، مسکن مهر و رشد بروکراسی اداری، در زمره اقتصادهای جامعه‌گرا قرار داد (سرزیم، ۱۳۹۶، صص. ۱۲۵، ۲۶۸، ۲۷۶، ۲۸۵). این رویکرد، گرچه با افزایش شدید درآمدهای نفتی اجرایی می‌شد، اما عملاً از آنجا که با برنامه‌ای کارشناسی‌شده پشتیبانی

فکری نمی‌شد، موفقیت چشمگیری نسبت به حکومت‌های قبلی به دست نیاورد. در الگوی سیاست خارجی نیز، رویه «ضد امپریالیستی» جناح مکتب تکرار شد و با یکجانبه‌گرایی شخص رئیس‌جمهور و نبود پشتوانه نظری برای کنشگری‌ها تشدید شد؛ این امر به تقلیل سیاستگذاری عمومی به رفتارهای ماجراجویانه و نقض عملی اهدافی نظیر صدور انقلاب انجامید (باقری دولت آبادی و شفیع سیف آبادی، ۱۳۹۷، صص. ۱۹۴، ۲۰۶-۲۰۷، ۲۱۹، ۲۳۰).

هم‌زمان در حوزه فرهنگی راهبرد کابینه احمدی‌نژاد اتخاذ شکلی از تمرکزگرایی بود که با هدف جلب اعتماد توده‌ها در تقابل با نهادگرایی، کار جمعی و رویه حزبی محافظه‌کاران قرار داشت (اثنی‌عشری، ۱۳۸۵، صص. ۱۴-۱۳). اگر اصول‌گرایان از طریق قوه قضاییه و نهادهای نظارتی سیاست‌های خشن‌تری علیه مخالفان در پیش می‌گرفتند این جریان با محروم کردن منتقدان برجسته از مناصب، امتیازات و گاه تحقیر، در عین اجازه دادن به ظهور مخالفان ضعیف، شرایطی ایجاد کرد که بتواند ادعا کند صبر زیادی نسبت به منتقدان دارد (سرزمین، ۱۳۹۶، صص. ۲۱۷-۲۱۶)؛ بنابراین، مکتب‌گرایی شکل رقیق‌تری از تمرکزگرایی فرهنگی - مذهبی را نسبت به اصول‌گرایان دارد. در نتیجه نوعی عمل‌گرایی سیاسی و فقدان نظریه‌پردازی‌های عمیق در حوزه‌های مختلف، این جریان به ناچار ریاست جمهوری یازدهم را واگذار کرد تا بار دیگر در حکومت ناتمام سیزدهم با شماییلی جدید به ریاست ابراهیم رئیسی به قدرت بازگردد. این بار نیز با توجه به شعارهای معیشتی (محمدی، ۱۴۰۰، ص. ۳)، بازگشت به سیاست‌های بازتوزیعی در اولویت قرار گرفت. به عنوان نمونه سازمان هدفمندی یارانه‌ها مکلف به پرداخت سهم دستگاه‌های اجرایی برای تحقق اشتغال‌زایی برنامه‌ریزی شده گردید که با عدم تأمین مالی کامل همه اهداف آن عملی نشد (عزیزخانی، ۱۴۰۱، ص. ۴۶).

به علاوه، راهبرد اصلی مدیریت اقتصادی جامعه‌گرایانه کنترل تورم بود گرچه با اتخاذ برخی تاکتیک‌ها، ناخواسته افزایش تورم نیز پیش آمد (فصت، ۱۴۰۲، ص. ۵۸) یا تلاش شد تا با راه‌اندازی سامانه مؤدیان مالیاتی و پایانه‌های فروشگاهی از فرار مالیاتی جلوگیری شود (راجی، ۱۴۰۲، ص. ۲۸). نیاز بنگاه‌های تولیدی به افزایش صادرات، خرید مواد اولیه و تجهیزات نیز تعامل با همه کشورهای را که دشمنی پایه‌ای با نظام ندارند ضروری ساخت (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۰، ص. ۵)؛ بنابراین، رویکرد «سوسیالیستی» مکتب‌گرایان در اقتصاد داخلی به تعیین برنامه‌هایی ذیل راهبرد «سیاست خارجه ضد امپریالیستی» منتهی شد. در

این راستا، توسعه همکاری با همسایگان یا نفوذ در بازار آن‌ها و ورود به پیمان‌های منطقه‌ای موردتوجه قرار گرفت. به‌علاوه، با برخی بانک‌های خارجی مذاکره شد تا انتقال ارز در قالب بازار مشترک انجام‌شده، در تعامل با برخی کشورها از طریق تهاتر کالا و خدمات فنی مهندسی مبادلات مالی صورت گیرد. (خرمالی، ۱۴۰۱، صص. ۴۰، ۴۲) در حوزه فرهنگی نیز، اقداماتی نظیر نصب مدیران مکتب‌گرا، متمرکز کردن ضوابط گزینش، ساماندهی فضای مجازی بر اساس ارزش‌ها، برخورد جدی با جرائم، اجرای قوانین نظارت بر تولیدات به‌جای برخورد بر اساس امیال شخصی، نمونه‌هایی از «تمرکزگرایی فرهنگی - مذهبی» این دوره است (کوشکی، ۱۴۰۰، صص. ۵۲-۵۱).

۲-۳. جناح محافظه‌کار (اصول‌گرا)

محافظه‌کاری در اعتقاد به دخالت کمتر دولت و آزادی نسبی بازار یا محدود بودن اختیارات حکومت به چهارچوب احکام فرعی الهی شکل گرفت. این جناح در ابتدای انقلاب، به‌ویژه با شروع کار کابینه شهید رجایی، با عنوان مبارزه با تفکر التقاطی و سوسیالیستی، در توجیه سرمایه‌داری تلاش گسترده‌ای به کار گرفت و درصدد بود زمینه بازگشت سرمایه‌داران به کشور را فراهم کند؛ اما با تضعیف حاکمیت بر بخش خصوصی، شرایطی ایجاد شد که بی‌عدالتی، تورم و تضعیف طبقات محروم جامعه گسترش یافت. بازخورد چنین رویکردی برای محافظه‌کاران در حدی بود که رویه اقتصادی آنان را بتوان در زمره ایده‌های اقتصاد لیبرال کلاسیک و تسامحاً نئولیبرال دسته‌بندی کرد. باین‌همه، غلبه محافظه‌کاری تنها پس از رحلت امام خمینی، رهبری آیت‌الله خامنه‌ای و ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی آغاز شد (اخوان مفرد، ۱۳۷۰، صص. ۵۲، ۵۷، ۶۰، ۷۶، ۱۱۷). رشد و تکامل این جناح با پایان جنگ، عزل آیت‌الله منتظری و اصلاحات قانون اساسی مصادف بود به‌نحوی که مؤلفه هویتی آن در سیاست خارجه، از آرمان‌گرایی به شکلی از عمل‌گرایی یا واقع‌گرایی تغییر یافت؛ چراکه در تعاملی سازنده با جهان خارج سعی می‌شد تا نه تنها نیازهای داخلی کشور تأمین شود بلکه اهداف برآمده از مبانی اصولی اسلام نیز تعقیب گردد.

در نتیجه، توجه به امکانات و محدودیت‌های کشور باعث می‌شد تا تلاش شود با اتخاذ رویه تنش‌زدایی و بازسازی روابط بین‌المللی، در عین آنکه اولویت‌های حکمرانی به سازندگی و سامان دادن زیرساخت‌های اقتصادی معطوف شود؛ با حضور فعال از طریق

عضویت در سازمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی، ضمن پایان دادن به انزوای سیاسی تحمیلی ناشی از جنگ، سیاست خارجه ضد امپریالیستی با تاکتیکی تازه دنبال شود. با این حال، باید دانست که بر سازندگان اولیه جناح محافظه‌کار به تدریج تا پایان دوره دوم هاشمی رفسنجانی، با تأسیس حزب کارگزاران سازندگی شکل نخست جناح اعتدال‌گرایی را نیز به وجود آوردند که در سیاست خارجه به کلی از مبارزه با استکبار فاصله داشت و نباید با جناح محافظه‌کار خلط شود (سرم‌دی و همکاران، ۱۳۹۷، صص. ۲۶۲-۲۶۰). به همین نسبت در حوزه فرهنگ نیز، پیشبرد اهداف اقتصادی، تأمین رفاه و توسعه، فضا را به سمت نوعی پدرسالاری نزدیک می‌کرد که نتیجه آن در عرصه مطبوعات اجرای سیاست‌های انقباضی و «تمرکزگرایی فرهنگی - مذهبی» بود چراکه نه تنها به شکلی هم‌زمان، تهاجم فرهنگی برجسته می‌شد بلکه به نظر می‌رسید جامعه از ارزش‌های ناب مذهبی خود فاصله می‌گیرد.

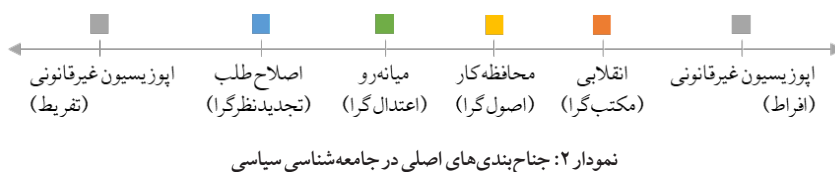
۳-۳. جناح اصلاح‌طلب (تجدیدنظر گرا)

پیدایش تجدیدنظرگرایی بیش از هر چیز واکنشی به زمینه اجتماعی بود که محافظه‌کاری با عملکرد خود و پیدایش برخی نارضایتی‌ها ایجاد کرد. در نتیجه، بخشی از اعضای جریان‌های طردشده در دو دهه نخست جمهوری اسلامی نظیر نمایندگان «اسلام سیاسی مشروطه‌خواه»، «اسلام سیاسی لیبرال» و برخی اعضای سابق جناح مکتبی، طیف متنوعی از نیروها را پدید آوردند که هویت مختلط اصلاح‌طلبان را شکل می‌داد. وضعیتی که در مرحله استعاری دایره‌ای از شمول گسترده‌تر از آن می‌ساخت که در چهارچوب گفتمان مشخصی تعین یابد. پس به تدریج، حوزه اطلاق نمایندگان تجدیدنظرگرایی در واکنش به جناح‌های سیاسی و ساختار قدرت، نسبت به حوزه گفتمانی اصلاح‌طلبی محدودتر شد. به علاوه، تمرکز آن بر توسعه سیاسی که ناشی از شکل دادن به غیریت خود در رقابت با محافظه‌کاری متمرکز بر توسعه اقتصادی و فرهنگی معنوی بود؛ مانع از آن شد تا نظریه‌ای منسجم برای مدیریت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی از سوی تجدیدنظرگرایان تدوین شود. موردی که با مطالبات بی‌پاسخ و روزافزون جامعه در اقتصاد، بیش از هر چیز نابسندگی خود را نشان داد؛ آن هم در شرایطی که «برابری» به مثابه مفهومی کلیدی در توصیف «جامعه مدنی» مطلوب این جناح، نوید آن را می‌داد تا رویکرد اقتصادی اصلاح‌طلبان سمت و سوی جامعه‌گرایی جدی داشته باشد.

اظهارات فعالان اصلاح طلب نشان می‌دهد که به سوسیال‌دموکراسی گرایش داشته و با تأیید حکومت‌های رفاهی، با ضرورت تنظیم بازار و ایجاد اقتصادی نیمه‌باز موافق هستند. شرایطی که با تعیین لزوم برنامه‌ریزی اقتصادی در عین ممانعت از ارتباط یافتن این جناح با نفویرالیسم، به تمایلات جامعه‌گرایانه و رفتارهای ناپیوسته سوسیالیستی آن چهره‌ای سطحی می‌بخشد؛ بنابراین، در عین تصریح به اهمیت سیاست‌های تأمین اجتماعی، برقراری عدالت، تحدید افراط‌گرایی سرمایه‌داری، توزیع مجدد قدرت و منابع، در عمل نه تنها استناد قابل ارجاعی برای تشریح عینی این مقاصد جز با گفتارهایی موردی درباره توسعه همه‌جانبه و پایدار وجود ندارد (اطاعت، ۱۳۹۴، صص. ۱۳، ۱۵، ۱۸، ۲۳) بلکه عمده دستاوردهای اقتصادی آنان را نیز تابعی از «سیاست خارجه غرب‌گرا» درمی‌آورد که به غیریت‌سازی جدی با محافظه‌کاران و مکتب‌گرایان منتهی نمی‌شود. برای مثال، کارنامه حکومت هفتم و هشتم نشان می‌دهد که به خلاف سوسیال‌مآبی، افزایش سرمایه‌گذاری خارجی یا صادرات نفتی و غیرنفتی است که امتیاز آن تلقی می‌شود؛ مواردی که نه ناشی از اهداف تعیین‌شده قبلی اصلاح‌طلبان بلکه پیامد در دستور کار قرار گرفتن برنامه سوم توسعه مصوب مجلس پنجم با اکثریت جناح محافظه‌کار، تنش‌زدایی خاتمی در سیاست خارجی و نرخ رشد سرمایه‌گذاری و افزایش تقاضای مواد اولیه در جهان است (امیدی و قلمکاری، ۱۳۹۸، صص. ۵۴، ۵۸-۵۹، ۶۴-۶۳).

برای درک این گرایش به سوسیال‌دموکراسی، باید میان غایت تجدیدنظرگرایانه این گفتمان که آرمان حاکم کردن دولتی لیبرال دموکراتیک در ایران را در سر می‌پروراند با تمایلات اصلاح‌طلبانه آن نسبت به نابسامانی‌های اجتماعی و کاربرد الگوهای عدالت‌جویانه، تمایز قائل شد (حجاریان و ملکیان، ۱۳۸۹، صص. ۳۸-۳۹، ۵۰، ۶۷). اهمیت مفاهیم لیبرالی آزادی، حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در نزد این جناح به پیدایش خصیصه «تکثرگرایی فرهنگی - مذهبی» غلیظی منجر شد که نه تنها به گسترش چشمگیر تعداد مطبوعات انجامید بلکه آزادی بی‌مرز آن را به دنبال داشت (بهمنی، عامری گلستانی و کریمی فرد، ۱۳۹۹، ص. ۲۹۷). فضایی که نه تنها زمینه فعالیت برخی نویسندگان منتقد رادیکال در روزنامه‌ها را فراهم کرد بلکه به قرینه آن، به ظهور واکنش خشونت‌بار برخی مخالفان در قالب ترور زنجیره‌ای تعدادی از فعالان سیاسی و نویسندگان انجامید (حسینی‌زاده، ۱۳۹۵، صص. ۴۲۴، ۴۲۸). آن‌چنان‌که در

یک داوری، هم منتهی الیه مکتب‌گرایی به سبب افراط و هم غایت تجدیدنظرگرایی در اثر تقریط، نمایندگان «اپوزیسیون غیرقانونی» جمهوری اسلامی قرار می‌گیرند جریانی که از عداد جناح‌بندی‌های سیاسی مشروع در جامعه‌شناسی سیاسی ایران بیرون شده و در کنار نمونه‌های رقیب - یعنی نمایندگان جریان «مدرنیسم مطلقه پهلوی»، جریان «خودمختاری قوم‌گرایان»، «مارکسیست‌ها» و «لیبرال دموکرات‌ها» - قرار می‌گیرد (بحرانی، ۱۳۸۹، صص. ۳۰۶-۳۰۵).

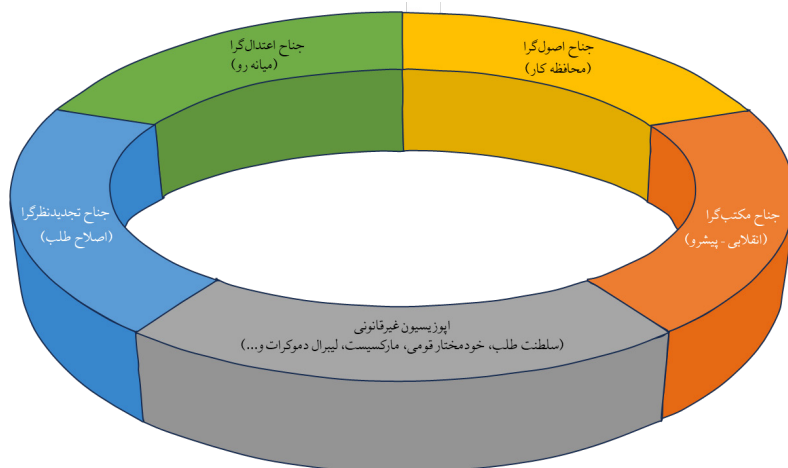

۳-۴. جناح میانه‌رو (اعتدال‌گرا)

ظهور اعتدال‌گرایی معلول انتقاد از عملکرد اصلاح‌طلبان و محافظه‌کاران بود (اثنی‌عشری، ۱۳۸۴، صص. ۱۰-۱۱) که با تشکیل گفتمان سازندگی، واکنش به تحولات دوره دوم ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی و شکست در انتخابات ۱۳۸۴، در قالب میانه‌روی سازمان یافت (نژادفلاح و محبی‌نیا، ۱۳۹۹، صص. ۷۵۵-۷۵۶، ۷۴۸-۷۴۷). به نحوی که با چرخش سیاسی هاشمی و حامیان‌اش از اصول‌گرایی، عملاً در جبهه اصلاحات قرار گرفت و به صورت‌بندی جناح تازه‌ای درآمد (اثنی‌عشری، ۱۳۸۵، ص. ۱۳). با این حال، ورود اعتدال‌گرایی به قدرت با حسن روحانی در ادوار یازده و دوازدهم همراه بود (درویش، رضایی و ترابی، ۱۴۰۱، صص. ۲۲۵-۲۲۴). رویکرد اقتصادی اعتدال‌گرا گرچه در عمل ترکیبی از رویه نئولیبرال و اقتصاد مقاومتی بود؛ اما با تفکیک میان عوامل ارادی از غیرارادی و توجه به سال‌های ۱۳۹۲ الی ۱۳۹۶ که الگوی حکمرانی این جناح را در جهت کاهش تورم و کنترل تمامی متغیرهای ممکن، عطف به زمینه‌سازی جهت موفقیت توافقنامه برجام و رشد اقتصادی منبعث از آن نشان می‌دهد؛ باید حکومتی نئولیبرالیستی دانست (امجدی، مطلبی و گنجی، ۱۳۹۹، ص. ۱۸۹). از این حیث، در حالی که تصمیم‌های اقتصادی و سیاسی اعتدال‌گرایان کشور را در انزوای قرار داد و برنامه‌های اصلی‌شان به یکی دو فقره محدود شد (حاتمی، ۱۳۹۹)، آنچه را با دخالت عوامل بیرونی نظیر خروج آمریکا از برجام یا وضع تحریم‌های جدید بر مدیریت این جناح تحمیل

شد نباید با رویه اقتصادی آنان خلط نمود (نودیجه، مطلبی و بای، ۱۴۰۰، صص. ۶۹-۶۸).

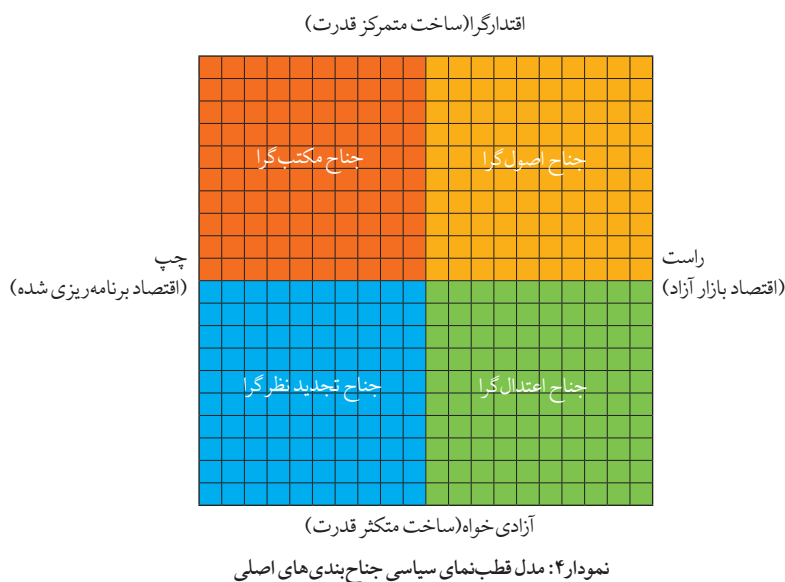
به‌علاوه، در زمامداری هر جناح در عین طراحی الگوهای نسبی از پیش تعیین‌شده برای حکمرانی، نه‌تنها سیاست‌گذاری در سال‌های آغازین هر دوره تا حد زیادی تابعی از میراث باقی‌مانده از حکومت‌های قبلی است، بلکه پیامد سیاست‌های اتخاذی ایشان نیز تا مدت‌ها پس از آن در ادوار بعدی قابل‌رہیابی است. به همین نسبت، سیاست‌های انباشت ثروت و رشد اقتصادی اعتدال‌گرایان، پس از اجرای سیاست‌های بازتوزیعی مسکن مهر، سهام عدالت و هدفمندی یارانه‌ها در داخل (حاتمی، ۱۳۹۲) و پیگیری اصول چندجانبه‌گرایی متوازن و تحول‌گرایی معقول در نظام بین‌الملل ذیل «سیاست خارجه غرب‌گرا» را بعد از تحمل تحریم‌های متعدد بر روابط تجاری با شرکت‌های خارجی باید موانع مؤثری در ناکامی جناح میانه‌رو در دستیابی به جذب حداکثری سرمایه‌گذاری، افزایش صادرات یا رشد درآمد ناخالص داخلی دانست (امیدی و قلمکاری، ۱۳۹۸، صص. ۵۷، ۶۰، ۷۰). هم‌زمان، درحالی‌که بر مشارکت اجتماعی، همزیستی مسالمت‌آمیز، آرامش فعالان عرصه‌های مختلف، در کنار تضمین حقوق و آزادی‌های عمومی به‌عنوان رویکرد فرهنگی و امنیتی این جناح تأکید می‌شد؛ این شکل از «تکثرگرایی فرهنگی - مذهبی» مانع از توجه به عناصر وحدت‌بخش اسلام، خط و زبان فارسی یا سرمایه‌های برآمده از پیشینه تاریخی نبود (سمیعی اصفهانی، نوروزی نژاد و سلطان احمدی، ۱۴۰۰، صص. ۹۲، ۹۴).

نمودار ۳: جناح‌بندی‌های اصلی در جامعه‌شناسی سیاسی

۴. جمع بندی

بررسی جناح‌های سیاسی اصلی در ایران نه تنها نشان می‌دهد که هیچ‌گاه برنامه‌ای کلان مبتنی بر اندیشه‌ای منسجم ارائه نداده‌اند بلکه در تعریف مفاهیم پایه‌ای نظیر «عدالت»، «پیشرفت» یا «استقلال» نیز مبهم عمل کرده‌اند (آنگر، سلطانی و خوشخونزاد، ۱۳۹۳، صص. ۱، ۱۰-۹)؛ چنان‌که بازشناسی دامنه گفتمان آن‌ها از یکدیگر با مطالعه صرف دلالت‌های گفتمانی ممکن نیست. آشفتگی که محصول غفلت از پرورش اندیشه، نظریه‌پردازی سیاسی بومی، گفتمان‌سازی و وابستگی به ایده‌ها یا گفتمان‌های وارداتی ناتمام است. چراکه با فرض از پیش وجود داشتن راه‌حل‌ها از بازتولید واقعی گفتمان‌ها یا مفصل‌بندی جدید خودداری شده، با گذشت دهه‌ها از انقلاب اسلامی متفکران جناح‌ها نه از دوراهی تقلید الگوهای غربی عبور کرده، نه نسخه ایرانی لیبرالیسم یا سوسیالیسم را پیدا نموده و نه حتی پروژه «اقتصاد اسلامی» را به سرانجام رسانده‌اند (صدر، ۱۳۹۳، ج ۱، صص. ۲۰-۱۷، ۴۰-۳۹). این بن‌بست نظری، هزینه‌های عملی سنگینی مانند افزایش تورم، تشدید شکاف طبقاتی، وابستگی به درآمد نفتی و خصیصه شبه رانتی دولت را به جامعه تحمیل می‌کند (رحیمی‌روشن، ۱۳۸۹، صص. ۸۵، ۹۲). موردی که به‌خصوص مکتب‌گرایان و اصول‌گرایان را تحت فشار می‌گذارد؛ زیرا عدم پاسخگویی به پرسش‌های بنیادین حکمرانی تا آینده نزدیک، احتمال اینکه آن‌ها را نیز وادار کند تا به سمت الگوهای غربی گرایش یافته و آرمان «ایجاد تمدن نوین اسلامی» را به کلی به حاشیه راند پیش می‌کشد (دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، ص. ۴)؛ چراکه علی‌رغم چرخش جناح‌ها در قدرت، به‌جز مواضع کلی درباره شکاف‌های اجتماعی، در زمینه‌های عینی تغییرات مؤثری دیده نمی‌شود (طاهری خسروشاهی، ۱۴۰۳، صص. ۴۷۹-۴۷۸).

در پاسخ به این آسیب، در حالی که تاکتیک ائتلاف‌سازی کارآمدی خود را از دست داده و با تجزیه دو جناح اولیه، توصیف صحنه سیاسی کشور شفاف‌تر شده (اثنی‌عشری، ۱۳۸۵، ص. ۱۵)؛ ترسیم مرز ضدیت جناح‌های سیاسی نسبت به یکدیگر امری حیاتی برای فراهم شدن بستر ایجاد هژمونی گفتمانی است. مرزهایی که بر پایه غیریت‌سازی جناح‌ها شکل گرفته و تخاصم آن‌ها صرفاً به وسیله روابط قدرت از نظرها پنهان شده؛ اما هیچ‌گاه از بین نمی‌رود (آهنگر، سلطانی و خوشخونزاد، ۱۳۹۳، صص. ۴-۵). این تفکیک جدید، نه تنها توضیحی بر اشتراکات مبانی فکری محافظه‌کاران و اصلاح‌طلبان نسبت به اصول‌گرایان و مکتب‌گرایان است بلکه چگونگی امکان حصول توافقی‌های سیاسی بین جناحی را تدقیق می‌کند (آریا، ۱۳۸۵، صص. ۱۲-۱۳). به علاوه، نه تنها فرضیه ظهور جناح انقلابی در میانه دهه هشتاد وارد می‌کند (اثنی‌عشری، ۱۳۸۹، ص. ۵۶)؛ بلکه این حقیقت را روشن می‌سازد که تفاوتی میان نامزدهای انتخاباتی جناح‌ها در فقدان برنامه و نظریه مدون تنظیم‌شده قبلی در حوزه‌های مختلف حکمرانی وجود ندارد. در عین حال، ترسیم مرزهای سیاسی و تشبیه جناح‌بندی‌ها در ایران با مدل قطب‌نمای ایدئولوژی‌های کلاسیک، نه بازنمایی تطبیقی بلکه با توجه به

نقش مشروعیت‌زای دین و ابهام مفاهیمی نظیر «مردم‌سالاری دینی»، چیزی بیش از تلاش برای تقریب به ذهن نیست.

نتیجه‌گیری

شکل‌گیری احزاب و جناح‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران، در واکنش به متغیرهای بیرونی مختلف، مانع از آن شد که هویت تئوریک آن‌ها در بستر ایدئولوژی‌های کلاسیک شکل یابد و به نظریه‌پردازی بومی یکپارچه‌ای منتهی گردد. این امر باعث شد که جریان‌های سیاسی در ایران با مدل‌های رایج ترجمه‌شده تطبیق نیابد و چرخش‌های برآمده از «جمهوریت» دولت در غیاب برنامه‌ریزی و داشتن نظریه حکمرانی مشخص از سوی جناح‌های سیاسی، به تغییری ملموس در حوزه‌های مختلف کشور نیاورید. مواردی که با هدف توجیه قصور و ناکامی عملی صاحبان قدرت، گاه عامل آن عناصر انضباطی تحمیلی ساختارهای «اسلامیت» دولت معرفی می‌شود. هم‌زمان، ابهام در گفتمان جناح‌بندی‌های سیاسی، مانع از درک چرایی برخی رفتارهای انتخاباتی است. امری که با اثبات تمایزات جناح مکتب‌گرا از محافظه‌کاران، به قرینه تفکیک جناح اعتدال‌گرا از اصلاح‌طلبان، امکان تعیین جایگاه نمایندگان برآمده از این جناح‌ها را به کمک مدل شکاف‌های اجتماعی فعال فراهم می‌کند. از جمله جلوه‌های ضرورت دسته‌بندی جدید در جامعه‌شناسی سیاسی، ناتوانی دیرپای دو جبهه اصول‌گرایی و اصلاح‌طلبی در دستیابی به وحدت درونی است. مسئله‌ای که بارها، نه فقط در پی شکست‌های سیاسی، بلکه حتی به دنبال تصدی قدرت نیز با بروز اختلافات جدی میان طیف‌های هر یک از این جبهه‌ها، آن مرزبندی‌های پنهان را تثبیت و تشدید کرده است.

نویسندگان مقاله اعلام می‌دارند که در فرایند تهیه این اثر، از ابزار هوش مصنوعی DeepSeek صرفاً برای ویرایش زبانی و ترجمه منابع و چکیده استفاده شده است. کلیه محتوای تولیدی یا ویرایش‌شده با این ابزار را نویسندگان به دقت بازبینی و تأیید کرده و مسئولیت کامل صحت علمی، امانت‌داری و یکپارچگی محتوای نهایی، بر عهده نویسندگان مقاله است. این ابزار هیچ نقشی در تولید ایده‌ها، تحلیل داده‌ها یا نتیجه‌گیری نهایی مقاله نداشته است.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۸). تاریخ ایران مدرن. ترجمه محمدابراهیم فتاحی ولیلایی. تهران: نشر نی.
- آریا، امیر (۱۳۸۵). مرزبندی‌های جدید در جناح اصول‌گرا. گزارش، ۱۶ (۱۸۱)، ۱۱-۱۳.
- آهنگر، عباسعلی، سلطانی، علی‌اصغر و خوشخونزاد، امیر علی (۱۳۹۳). تحلیل گفتمانی انشقاق جریان اصول‌گرا به خرده گفتمان‌های جبهه پایداری و جبهه متحد اصول‌گرایی در انتخابات ۱۳۹۰. پژوهش‌های زبان‌شناسی، ۶ (۱)، ۱-۱۵. noo.rs/BTqKO
- ابوالحسن شیرازی، حبیب‌الله و صحرایی، علیرضا (۱۳۹۷). نقش و تأثیر احزاب در ثبات سیاسی ایران؛ مطالعه موردی: دولت اصلاحات. پژوهش‌های راهبردی انقلاب اسلامی، ۱ (۳)، ۶۷-۱۱۲. ensani.ir/fa/article/419862
- اثنی‌عشری، شهرداد (۱۳۸۴). انزوای اصلاحات آغاز تغییرات (مروری بر شگفتی‌های انتخابات). گزارش، ۱۶ (۱۶۵)، ۸-۱۱. noo.rs/rSreQ
- اثنی‌عشری، شهرداد (۱۳۸۵). با ظهور طیف جدید قدرت در جناح اصول‌گرا آغاز می‌شود: وداع تلخ محافظه‌کاران با قدرت. گزارش، ۱۷ (۱۸۲)، ۱۲-۱۵. noo.rs/W2bLL
- اثنی‌عشری، شهرداد (۱۳۸۹). اصول‌گرایان افراطی دنبال حذف روحانیت از عرصه‌های مدیریتی کشور هستند: دگردیسی در جناح اصول‌گرا. گزارش، ۱۹ (۲۱۹)، ۵۶-۵۷. noo.rs/Yf5e0
- اخوان مفرد، حمیدرضا (۱۳۶۲). بررسی علل و زمینه‌های اختلاف بین دو جناح از رحلت امام^(ع) تا انتخابات مجلس خبرگان دوم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران. ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/b3d268a706f1b20d6fa-360fea3d23da5
- ازغندی، علیرضا (۱۳۹۱). چهارچوب‌ها و جهت‌گیری‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر قومس.
- اطاعت، جواد (۱۳۹۴). سنجش گرایش به عدالت و آزادی در جریان‌های فکری ایرانی با استفاده از مدل Political Compass. رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۶ (۴۴)، ۶۸-۹۳. noo.rs/Qsggg
- اکبری، کمال (۱۳۸۸). نقش احزاب در سیاست پس از انقلاب اسلامی. علوم سیاسی، ۱۲ (۴۷)، ۷۸-۵۳. ensani.ir/fa/article/220712
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۲). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- امجدی، حوریه، مطلبی، مسعود و گنجی، قربانعلی (۱۳۹۹). تحلیل مقایسه‌ای سیاست‌های اجتماعی- رفاهی در دولت‌های احمدی نژاد و روحانی. مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ۱۲ (۴۷)،

۱۹۱-۱۷۷. <https://sanad.iau.ir/Journal/jisds/Article/820683>

- امیدی، علی و قلمکاری، آرمین (۱۳۹۸). تحلیل رابطه سیاست خارجی و توسعه اقتصادی: مقایسه دولت‌های خاتمی، احمدی نژاد و روحانی (۱۳۷۶ - ۱۳۹۶). رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۳ (۴۶)،

۴۷-۷۲. https://www.rahyaftjournal.ir/article_89629.html

- باقری دولت آبادی، علی و شفیعی سیف آبادی، محسن (۱۳۹۷). از هاشمی تاروحنی؛ بررسی سیاست خارجی ایران. تهران: انتشارات تپسا.

- بحرانی، محمدحسین (۱۳۸۹). طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران معاصر (۱۳۲۰-۱۳۸۰) (پژوهشی در گفتمان‌های سیاسی قشرهای میانی ایران). تهران: نشر آگه.

- بدیع، برتران (۱۳۹۳). توسعه سیاسی. ترجمه احمد نقیبزاده، تهران: قومس.

- برزین، سعید (۱۳۷۸). جناح‌بندی سیاسی در ایران از دهه ۱۳۶۰ تا دوم خرداد ۱۳۷۶. تهران: مرکز.

- بشیریه، حسین (۱۳۹۷). جامعه‌شناسی سیاسی: نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی. تهران: نشر نی.

- بهمنی، سجاد، عامری گلستانی، حامد و کریمی فرد، حسین (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی عملکرد دولت هاشمی رفسنجانی و خاتمی در تحقق حکمرانی خوب. رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۴ (۵۳)، ۲۸۷-

۳۰۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20083777.1399.14.53.14.6>

- جزینی زاده، اکرم، شیخ زاده جوشانی، صدیقه و کمالی، یحیی (۱۳۹۷). جناح‌گرایی و تأثیر آن بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، ۸ (۲۸)،

۲۴۸-۲۲۹. http://sspp.iranjournals.ir/article_30760.html

- حاتمی، عباس (۱۳۹۲). قطار روحانی با مسافران احمدی نژاد. پایگاه اطلاع‌رسانی تابناک، قابل دسترسی در: tabnak.ir/fa/news/383249

- حاتمی، عباس (۱۳۹۹). دولت دوازدهم: از برجام‌سازی تا بورس‌بازی. تارنما، پوشش فکری توسعه، قابل دسترسی در: pooyeshfekri.com/exchange

- حجاریان، سعید و ملکیان، مصطفی (۱۳۸۹). تقدیر ما تدبیر ما. تهران: نگاه معاصر.

- حسینی زاده، سید محمدعلی (۱۳۹۵). اسلام سیاسی در ایران. قم: دانشگاه مفید.

علیرضا آقاباگلی و سید محمدعلی حسینی زاده: جناح‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران: از آشفتگی ... ۲۳

- حسینی زاده، سید محمدعلی و شفیعی اردستانی، رضا (۱۳۹۶). تحلیل دوره‌های زمانی گفتمان انقلاب اسلامی با تکیه بر رهبری امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۱۹ (۷۷)، ۴۳-۲۱.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1396.19.77.2.0>

- خرمالی، رحمت‌الله (۱۴۰۱). نفوذ در بازار کشورهای ساحلی خزر در یکسال اخیر (گفتگو). اقتصاد آسیا، ۸ (۵۹۶)، ۴۰-۴۳. noo.rs/9pHrA

- دارا، جلیل و صادقی، الهه (۱۴۰۰). تحلیل نظام انتخابات در جمهوری اسلامی ایران؛ بررسی آسیب‌ها و راهکارها. جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۴ (۴)، ۱۴۶۳-۱۴۸۰.

<https://doi.org/10.30510/psi.2022.303272.2252>

- دارابی، علی (۱۳۹۱). جریان‌شناسی سیاسی در ایران. قم: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

- درویش، صفی‌الله، رضایی، علیرضا و ترابی، قاسم (۱۴۰۱). تحلیل گفتمان اقتصادی دولت روحانی: از اقتصاد نولبرال تا اقتصاد مقاومتی. سیاست متعالیه، ۱۰ (۳۷)، ۲۱۹-۲۳۶. noo.rs/OZVT9

- دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای (۱۳۹۷/۱۱/۲۲). بیانیه «گام دوم انقلاب اسلامی». خطاب به مردم ایران. <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>

- دهشیری، محمدرضا و جلالی، کاظم (۱۳۷۸). نقد کتاب جناح‌های سیاسی در ایران امروز. مطالعات راهبردی، ۲ (۴)، ۲۳۰-۲۳۸. noo.rs/GZwzz

- دوورژه، موریس (۱۳۷۶). جامعه‌شناسی سیاسی. ترجمه ابوالفضل قاضی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- راجی، سید محمدحسین (۱۴۰۲). نگاهی به نیمه پر لیوان؛ عملکرد دولت سیزدهم. پاسدار اسلام، ۴۸۹-۴۹۰ (۴)، ۲۸-۲۹. <http://pasdareeslam.com/4599143>

- رحیمیان، محمد و کشاورز شکری، عباس (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی تحلیل محتوای آثار گفتمان مذهبی و چپ در فرایند انقلاب اسلامی. پژوهشنامه متین، ۲۶ (۱۰۵)، ۸۵-۱۱۲.

<https://doi.org/10.22034/matin.2023.413690.2198/>

- رحیمی‌روشن، حسن (۱۳۸۹). نظریه دولت رانتییر تحصیلات و جمهوری اسلامی ایران. مطالعات انقلاب اسلامی، ۷ (۲۲)، ۶۹-۱۰۰. <https://ensani.ir/fa/article/26076>

- روشنفکر، محمدمهدی (۱۳۸۷). گونه‌شناسی سیاسی اقتصادی چپ و راست در ایران. زمانه، ۷ (۷۸)، ۲۳-۲۷. ensani.ir/fa/article/10729
- سرزعیم، علی (۱۳۹۶). پوپولیسم ایرانی: تحلیل کیفیت حکمرانی محمود احمدی‌نژاد از منظر اقتصاد و ارتباطات سیاسی. تهران: نشر کرگدن.
- سرمدی، حمید، ازغندی، علیرضا، زیباکلام، صادق و طاهری، ابوالقاسم (۱۳۹۷). تأثیر روی کارآمدن دولت تکنوکرات هاشمی رفسنجانی در تغییر گفتمان سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران از آرمان‌گرایی دهه اول به عمل‌گرایی دهه دوم انقلاب اسلامی. پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، ۹ (۳۶)، ۲۵۹-۲۷۲. <https://sanad.iau.ir/Journal/jpir/Article/945171>
- سلطانی، علی‌اصغر (۱۴۰۰). قدرت، گفتمان و زبان (سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران). تهران: نشر نی.
- سمیعی اصفهانی، علیرضا، نوروزی نژاد، جعفر و سلطان احمدی، شهروز (۱۴۰۰). تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رویکرد امنیتی دولت روحانی بر اساس نظریه مکتب کپنهاگ. پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱۰ (۳۹)، ۷۳-۱۰۸. <https://doi.org/10.22054/qps.2020.50825.2479>
- شادلو، عباس (۱۳۸۰). اطلاعاتی درباره احزاب و جناح‌های سیاسی ایران امروز. تهران: گستره.
- صدر، محمدباقر (۱۳۹۳). اقتصاد ما. ترجمه محمدمهدی برهانی، گزیده آثار، قم: پژوهشگاه علمی - تخصصی شهید صدر (انتشارات دارالصدر).
- طاهری خسروشاهی، محمدحسین (۱۴۰۳). یک ذره بیشتر از صفر: ناشناختگی خلاق انقلاب اسلامی با تأکید بر اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، نشر معارف.
- ظریفی‌نیا، حمیدرضا (۱۳۷۸). کالبدشکافی جناح‌های سیاسی ایران. تهران: آزادی اندیشه.
- عابدزاده، حسن (تهیه و تنظیم) (۱۳۷۵). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: مؤسسه فرهنگی عابدزاده.
- عزیزخانی، فاطمه. (۱۴۰۱). تهدید بیکاری؛ کارنامه یک‌ساله اشتغال‌زایی دولت سیزدهم گویای چه حقایقی است؟ بازار و سرمایه، ۱۳ (۱۳۰)، ۴۶-۴۷. noo.rs/3XmyA
- فصت، حسین (۱۴۰۲). لزوم مدیریت یکپارچه تورم در دولت سیزدهم. تازه‌های اقتصاد، ۳۵ (۱۷۵)، ۵۷-۶۰. noo.rs/fXVQJ

- فی‌رحی، داود (۱۳۹۷). فقه و حکمرانی حزبی. تهران: نشر نی.
- کوشکی، محمدصادق (۱۴۰۰). الزامات فرهنگی دولت سیزدهم. پاسدار اسلام، ۴۰ (۴۷۱-۴۷۲)،
noo.rs/VIak8.53-51
- محمدی، شاپور (۱۴۰۰). سخن آغازین؛ دولت سیزدهم و اقتصاد ایران. تازه‌های اقتصاد، ۳۳ (۱۶۵)، ۳. noo.rs/Sf5F2
- مرتجی، حجت (۱۳۷۹). مقدمه‌ای بر شناخت جناح‌بندی‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. مجموعه مقالات همایش رقابت‌های سیاسی و امنیت ملی (رویارویی اندیشه‌ها) ج ۲، ۴۲۳-۴۵۸.
<http://noo.rs/96M0J>
- مرتجی، حجت (۱۳۹۵). جناح‌های سیاسی در ایران امروز. تهران: نقش و نگار.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). مقدمه‌ای بر حکومت اسلامی. تهران: انتشارات صدرا.
- مظفری، آیت (۱۳۹۶). جریان‌شناسی سیاسی ایران معاصر. قم: زمزم هدایت.
- موگویی، جواد (۱۳۹۶). آخرین نخست‌وزیر: زندگی و زمانه میرحسین موسوی. قم: شهید کاظمی.
- میرمحمدصادقی، علاءالدین (۱۴۰۰). انتظارات ده‌گانه بخش خصوصی از دولت سیزدهم. گنجینه سما، ۱ (۸)، ۵. noo.rs/Ur1nP
- ناظری، محمدرضا (۱۳۸۲). شناسنامه احزاب سیاسی ایران. قم: پارسایان.
- نژادفلاح، محمدحسین و محبی‌نیا، جهانبخش (۱۳۹۹). آینده‌پژوهی تحولات جناح‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۸-۱۴۰۸). جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۳ (۱۲)، ۷۴۴-۷۶۶.
noo.rs/oHTvD
- نقیب‌زاده، احمد و سلیمانی، غلامعلی (۱۳۸۸). نوسازی سیاسی و شکل‌گیری احزاب در جمهوری اسلامی ایران (بر اساس رویکرد هانتینگتون). سیاست-مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۳۹ (۴)، ۳۴۷-۳۶۷. <https://sid.ir/paper/110560/fa> SID
- نودیجه، حسین‌علی، مطلبی، مسعود و بای، عبدالرضا (۱۴۰۰). تحلیل سیاست‌های اقتصاد سیاسی دولت‌های بعد از انقلاب اسلامی بر مبنای الگوی حکمرانی خوب (مطالعه موردی دولت حسن روحانی). پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۲ (۴۹)، ۷۳-۶۱. noo.rs/5m4m5

References

- Abedzadeh, H. (1996). *The Constitution of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Abedzadeh Cultural Institute. [In Persian]
- Abolhasan Shirazi, H. & Sahraei, A. R. (2018). The Role and Influence of Parties in Iran's Political Stability; A Case Study of the Reform Government. *Strategic Studies of the Islamic Revolution*, 1(3), 67-112. ensani.ir/fa/article/419862
- Abrahamian, E. (2019). *The history of modern Iran*. Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Ahangar, A. A., Soltani, A. A. & Khoshkhonezhad, A. Z. (2014). Discourse Analysis of the Split of the Principlist Current into the Sub-discourses of the Steadfastness Front and the United Principlist Front in the 2011 Elections. *Language Research*, 6(1), 1-15. noo.rs/BTqKO
- Akbari, K. (2009). The Role of Parties in Politics after the Islamic Revolution. *Political Science*, 12(47), 53-78. ensani.ir/fa/article/220712
- Akhavan Mofrad, H. R. (1991). An Examination of the Causes and Contexts of Disputes between the Two Factions from the Demise of Imam Khomeini to the Second Assembly of Experts Elections. *Master's Thesis in Political Science*, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran. (Listed in IranDoc as 1362) ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/b3d268a706f1b20d6fa360fea3d23da5
- Amjadi, H., Motalebi, M. & Ganji, Gh. (2020). A Comparative Analysis of Socio-Welfare Policies in the Ahmadinejad and Rouhani Administrations. *Iranian Journal of Social Development Studies*, 12(47), 177-191. <https://sanad.iau.ir/Journal/jjds/Article/820683>
- Aria, A. (2006). New Boundaries in the Principlist Faction. *Gozareh*, 16(181), 11-13. noo.rs/XWfPb
- Asna ashari, Sh. (2005). The Isolation of Reform: The Beginning of Changes (A Review of the Surprises of the Elections). *Gozareh*, 16(165), 8-11. noo.rs/rSreQ
- Asna ashari, Sh. (2006). With the Emergence of a New Spectrum of Power in the Principlist Faction Begins: The Bitter Farewell of the Conservatives to Power. *Gozareh*, 17(182), 12-15. noo.rs/W2bLL
- Asna ashari, Sh. (2010). Extremist Principlists Seek to Eliminate the Clergy from the Country's Administrative Arenas: Metamorphosis in the Principlist Faction. *Gozareh*, 19(219), 56-57. noo.rs/Yf5e0

- Azghandi, A. R. (2012). *Frameworks and Orientations of the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Qomes Publishing, Tehran: Nashr-e Ghoomes. [In Persian]
- Azizkhani, F. (2022). The Threat of Unemployment; What Facts Does the One-Year Employment Creation Record of the Thirteenth Administration Reveal? *Bazaar va Sarmayeh*, 13(130), 46-47. noo.rs/3XmyA
- Badie, B. (2014). *Political development*. Translated by Ahmad Naqibzadeh, Tehran: Ghoomes. [In Persian]
- Bagheri Dolatabadi, A. & Shafiee Seifabadi, M. (2018). *From Hashemi to Rouhani; Examining Iran's foreign policy*. Tehran: Tisa Publications. [In Persian]
- Bahmaei, S., Ameri Golestani, H. & Karimi Fard, H. (2020). A Comparative Study of the Performance of the Hashemi Rafsanjani and Khatami Administrations in Realizing Good Governance. *The Islamic Revolution Approach*, 14(53), 287-308. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20083777.1399.14.53.14.6>
- Bahrani, M. H. (2010). *The Middle Class and Political Developments in Contemporary Iran (1941-2001) (A Study of the Political Discourses of Iran's Middle Strata)*. Tehran: Nashr-e Agah. [In Persian]
- Barzin, S. (1999). *Political factionalism in Iran from the 1980s to 2nd of Khordad 1997*. Tehran: Markaz Publications. [In Persian]
- Bashiriyeh, H. (2018). *Political sociology: The role of social forces in political life (2nd ed)*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Dara, J. & Sadeghi, E. (2021). Analysis of the Electoral System in the Islamic Republic of Iran; An Examination of Damages and Solutions. *Iranian Political Sociology*, 4(4), 1463-1480. <https://doi.org/10.30510/psi.2022.303272.2252>
- Darabi, A. (2012). *Political currentology in Iran*. Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought Publications. [In Persian]
- Darwish, S., Rezaei, A. & Torabi, Gh. (2022). Discourse Analysis of Rouhani's Economic Policy: From Neoliberal Economics to Resistance Economics. *Transcendent Politics*, 10(37), 219-236. noo.rs/OZVT9
- Dehshiri, M. R. & Jalali, K. (1999). Critique of the Book 'Political Factions in Iran Today'. *Strategic Studies*, 2(4), 230-238. noo.rs/GZwzz
- Duverger, M. (1997). *Political Sociology*. Translated by Abolfazl Ghazi. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]

-
- Etaat, J. (2015). Measuring the Tendency towards Justice and Freedom in Iranian Intellectual Currents Using the Political Compass Model. *Political and International Approaches*, 6(44), 68-93. noo.rs/Qsgqg
 - Fasat, H. (2023). The Necessity of Integrated Inflation Management in the Thirteenth Administration. *New Economic Developments*, 35(175), 57-60. noo.rs/fXVQJ
 - Firahi, D. (2018). *Fiqh and partisan governance*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
 - Hajarian, S. & Malekian, M. (2010). *Our destiny is our strategy*. Tehran: Negah-e Moaser. [In Persian]
 - Hatami, A. (2013). *Rouhani's Train with Ahmadinejad's Passengers*. Tabnak News Agency. Available at: tabnak.ir/fa/news/383249
 - Hatami, A. (2020). *The Twelfth Administration: From JCPOA Construction to Exchange Speculation*. Development Thought Movement Website. Available at: pooyeshfekri.com/exchange
 - Hosseinizadeh, S. M. A. & Shafiee Ardastani, R. (2017). A Temporal Discourse Analysis of the Islamic Revolution Based on the Leadership of Imam Khomeini. *Matin Research Journal*, 19(77), 21-43. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1396.19.77.2.0>
 - Hosseinizadeh, S. M. A. (2016). *Political Islam in Iran*. Qom: Mofid University Press. [In Persian]
 - Jazinizadeh, A., Sheikhzadeh Joshani, S. & Kamali, Y. (2018). Factionalism and its Impact on the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran. *Strategic Studies of Public Policy*, 8(28), 229-248. http://sspp.iranjournals.ir/article_30760.html
 - Khomeini, S. R. (1993). *Collected Works of Imam Khomeini*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
 - Khormali, R. (2022). Influence in the Markets of the Caspian Littoral States in the Last Year (Interview). *Asia Economics*, 8(596), 40-43. noo.rs/9pHrA
 - Koushki, M. S. (2021). Cultural Requirements of the Thirteenth Administration. *Pasdar-e Islam*, 40(471-472), 51-53. noo.rs/VIak8
 - Laclau, Ernesto, and Chantal Mouffe. (2014). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Place of publication not identified: Verso.
 - Laclau, Ernesto. (1990). *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London: Verso Books.

-
- Mir Mohammad Sadeghi, A. (2021). The Ten Expectations of the Private Sector from the Thirteenth Administration. *Sama Treasure*, 1(8), 5. noo.rs/Ur1nP
 - Mogouei, J. (2017). *The Last Prime Minister: The Life and Times of Mir-Hossein Mousavi*. Qom: Shahid Kazemi Publishing. [In Persian]
 - Mohammadi, Sh.(2021). Opening Speech; The Thirteenth Administration and Iran's Economy. *New Economic Developments*, 33(165), 3. noo.rs/Sf5F2
 - Mortaji, H. (2000). An Introduction to Understanding Political Factionalism in the Islamic Republic of Iran. *Proceedings of the Conference on Political Competition and National Security (Confrontation of Ideas)*, Vol. 2, 423-458. <http://noo.rs/96M0J>
 - Mortaji, H. (2016). *Political factions in contemporary Iran*. Tehran: Naghsh-o Negar Publications. [In Persian]
 - Motahari, M. (2017). *An introduction to Islamic government*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
 - Mozafari, A. (2017). *Political currentology in contemporary Iran*. Qom: Zamzam-e Hedayat Publications. [In Persian]
 - Naqibzadeh, A. & Soleimani, Gh. (2009). Political Modernization and the Formation of Parties in the Islamic Republic of Iran (Based on Huntington's Approach). *Politics - Journal of the Faculty of Law and Political Science*, 39(4), 347-367. <https://sid.ir/paper/110560/fa> SID.
 - Nazeri, M. R. (2003). *Identity Cards of Iran's Political Parties*. Qom: Parsayan Publishing. [In Persian]
 - Nejad Fallah, M. H. & Mohebinia, J. (2020). Future Study of the Developments of Political Factions in the Islamic Republic of Iran (2019-2029). *Iranian Political Sociology*, 3(12), 744-766. noo.rs/oHTvD
 - Noudije, H. A. Motalebi, M. & Bay, A. (2021). Analysis of the Political Economy Policies of the Post-Islamic Revolution Administrations Based on the Good Governance Model (Case Study: Hassan Rouhani's Administration). *Political and International Research*, 12(49), 61-73. noo.rs/5m4m5
 - Omidi, A. & Ghalamkari, A. (2019). Analysis of the Relationship between Foreign Policy and Economic Development: A Comparison of the Khatami, Ahmadinejad, and Rouhani Administrations (1997-2017). *The Islamic Revolution Approach*, 13(46), 47-72. https://www.rahyaftjournal.ir/article_89629.html

-
- Rahimi Roshan, H. (2010). The Rentier State Theory and the Islamic Republic of Iran. *Islamic Revolution Studies*, 7(22), 69-100. ensani.ir/fa/article/260764
 - Rahimian, M. & Keshavarz Shokri, A. (2024). A Comparative Study of the Content Analysis of Religious and Leftist Discourse Works during the Process of the Islamic Revolution. *Matin Research Journal*, 26(105), 85-112. <https://doi.org/10.22034/matin.2023.413690.2198>
 - Rajie, S. M. H. (2023). A Look at the Positive Side; The Performance of the Thirteenth Administration. *Pasdar-e Islam*, 43(489-490), 28-29. <http://pasdareislam.com/45991>
 - Rowshanfekr, M. M. (2008). A Political-Economic Typology of Left and Right in Iran. *Zamaneh*, 7(78), 23-27. ensani.ir/fa/article/10729
 - Sadr, M. B. (2014). *Our Economics*. Translated by Mohammad Mehdi Borhani. Selected Works. Qom: Shahid Sadr Scientific-Specialized Research Institute (Dar al-Sadr Publications). [In Persian]
 - Samiei Isfahani, A., Norouzi Nejad, J. & Soltan Ahmadi, Sh. (2021). Explaining the Dimensions and Components of Rouhani's Security Approach Based on the Copenhagen School Theory. *Strategic Policy Research*, 10(39), 73-108. <https://doi.org/10.22054/qps.2020.50825.2479>
 - Sarmadi, H., Azghandi, A., Zibakalam, S. & Taheri, A. (2018). The Impact of the Rise of Hashemi Rafsanjani's Technocrat Government on Changing the Foreign Policy Discourse of the Islamic Republic of Iran from the Idealism of the First Decade to the Pragmatism of the Second Decade of the Revolution. *Political and International Research*, 9(36), 259-272. <https://sanad.iau.ir/Journal/jpir/Article/945171>
 - Sarzaeem, A. (2017). *Iranian populism: Analyzing the quality of Mahmoud Ahmadinejads governance from the perspective of economics and political communication*. Tehran: Nashr-e Kargadan. [In Persian]
 - Shadloo, A. (2001). *Information about parties and political factions in contemporary Iran*. Tehran: Gostareh Publications. [In Persian]
 - Soltani, A. A. (2021). *Power, discourse and language (Mechanisms of power flow in the Islamic Republic of Iran)*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
 - Taheri Khosrowshahi, M. H. (2024). *One particle more than zero: The creative unrecognizability of the Islamic Revolution with emphasis on the political thought of Ayatollah Khamenei*. Qom: Office of the Supreme Leader's Representative in Universities, Maaref Publications. [In Persian]

- Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. (February 11, 2019). *The Statement on the "Second Step of the Islamic Revolution" Addressed to the Iranian People*. <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>
- Zarifinia, H. R. (1999). *Autopsy of Iran's political factions*. Tehran: Azadi-ye Andisheh Publications. [In Persian]